

механізм держави (сутність першого рівня); держава як організація політичної влади (сутність другого рівня); держава як політична організація суспільства, виразник його самосуб'єктності (сутність третього рівня). Тобто, досліджуючи сутність цінності держави, спочатку з'ясовують суспільно значущі функції, що здійснюються її механізмом; після – загальні закономірності, що визначають соціальне призначення та спрямованість політики держави; і нарешті – визначається роль держави як організаційної структури суспільства, завдяки котрій воно набуває та зберігає здатність до досягнення набагато вищих рівнів саморозвитку.

По-четверте, автор повністю підтримує думку вченого Лободи Ю. П. про те, що сутністю держави вважається система найбільш істотних зв'язків, відносин, властивостей та тенденцій розвитку, що забезпечують якісну визначеність держави як явища певного роду. Одним із цих істотних зв'язків є зв'язок держави і суспільства, в процесі якого вона задовольняє певні соціальні потреби, – може бути виділений окремо і розглядатися як відносно самостійний структурний елемент сутності держави, а саме – як цінність держави. Звідси виникає необхідність конкретизації наукової проблеми цінності держави шляхом постановки питання про сутність ціннісного відношення та здійснення спроби його розв'язання. З метою підкреслення органічного зв'язку сутнісної цінності держави з сутністю самої держави, обґрунтовується необхідність формування окремого поняття щодо цього елементу сутності держави і застосування задля позна-

чення такого поняття термінологічного виразу як «соціально сутність держави». При цьому, на наш погляд, саме ціннісний зв'язок держави і суспільства може бути охарактеризований як істотний, закономірний щонайменше за наступними підставами. Будь-яка держава в процесі своєї діяльності тією чи іншою мірою задовольняє певні соціальні потреби, тобто функціонально пов'язана з суспільством. Зрештою, зв'язок між державою і соціумом – це суб'єктивно-об'єктивний зв'язок, особливістю якого є те, що держава – це водночас і структурний ідеологічний елемент суспільства (колективного суб'єкта), й об'єктивована форма соціальної пізнавально-практичної діяльності; такою формою є політична організація суспільства, що виражена зовнішньо в певних інститутах (механізмі держави), відносно відособлена від суспільства та його складових частин. Іншими словами, держава являє собою один з елементів суб'єкта, який (елемент) протистоїть йому як цілому і розглядається в цьому відношенні як об'єкт. Зазначене суб'єктивно-об'єктивне відношення є визначальним, суттєвим відношенням держави, що виявляє себе у її генетичних та функціональних зв'язках із суспільством. А, як зазначалося вище, у сучасній соціальній філософії ціннісне відношення розглядається саме як суб'єктивно-об'єктивне відношення. Отже, один з істотних зв'язків, що складають сутність держави (а саме: її зв'язок із суспільством, у процесі якого (зв'язку) вона задовольняє певні соціальні потреби), може бути виділений окремо і розглядатися як відносно самостійний структурний елемент сутності держави.

ЛІТЕРАТУРА

1. Юридична енциклопедія / Ю. С. Шемшученко та ін. – К. : «Українська енциклопедія» імені М. П. Бажана. – 1999. – 256 с.
2. Волинка К. Г. Теорія держави і права / К. Г. Волинка. – К. : МАУП, 2003 – 510 с.
3. Дынник М. А. Очерк истории философии классической Греции / М. А. Дынник. – М., 1936. – 457 с.
4. Лосева А. Ф. Платон. Филеб, государство, Тимей, Критий / А. Ф. Лосева и др. – М. : Мысль, 1999. – 654 с.
5. Котюк В. О. Загальна теорія держави і права / В. О. Котюк. – К. : Атіка, 2005. – 592 с.
6. Андрусак Т. Г. Теорія держави і права / Т. Г. Андрусак / Фонд сприяння розвитку укр. правової думки та пропаганди державницьких традицій «Право для України». – Львів, 1997. – 200 с.
7. Лобода Ю. П. Цінність держави як її соціальна сутність (теоретико-методологічні аспекти дослідження) : автореф. дис... на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук / Ю. П. Лобода. – Одеса, 2001. – 27 с.

УДК 342.34

ЕЛЕКТРОННА ДЕМОКРАТІЯ ЯК ПІДСТАВА ТА НАПРЯМ ТРАНСФОРМАЦІЇ ВЗАЄМВІДНОСИН МІЖ СУЧАСНОЮ ДЕРЖАВОЮ ТА СУСПІЛЬСТВОМ

Осадчук К.О.,
здобувач кафедри теорії держави і права

Національний університет «Одеська юридична академія»

У статті аналізуються сутність електронної демократії, її роль у розвитку відносин між державою і суспільством. Обґрунтовуються перспективи організації та функціонування системи управління та політичної комунікації в сучасній державі з урахуванням інформаційних технологій.

Ключові слова: сучасна держава, суспільство, право, інформаційне суспільство, політичний режим, електронна демократія.

Осадчук К.А. / ЭЛЕКТРОННАЯ ДЕМОКРАТИЯ КАК ОСНОВАНИЕ И НАПРАВЛЕНИЕ ТРАНСФОРМАЦИИ ВЗАИМООТНОШЕНИЙ МЕЖДУ СОВРЕМЕННЫМ ГОСУДАРСТВОМ И ОБЩЕСТВОМ / Национальный университет «Одесская юридическая академия», Украина

В статье анализируются сущность электронной демократии, ее роль в развитии отношений между государством и обществом. Обосновываются перспективы организации и функционирования системы управления и политической коммуникации в современном государстве с учетом информационных технологий.

Ключевые слова: современное государство, общество, право, информационное общество, политический режим, электронная демократия.

Osadchuk K.A. / E-DEMOCRACY AS THE FOUNDATION AND DIRECTION OF THE TRANSFORMATION OF THE RELATIONSHIP BETWEEN MODERN STATE AND SOCIETY / National University «Odessa Law Academy», Ukraine

The article devoted to the essence of e-democracy, its role in the development of relations between state and society. Establish prospects of the organization and functioning of the government management and political communication in the modern state based on information technologies.

Key words: modern state, society, law, information society, type of political regime, e-democracy.

Зміна структури соціального простору, мінімізація впливу географічного фактору на суспільні відносини засновані, в тому числі, на інформаційно-комунікативних технологіях. Технологічні можливості, на яких ґрунтуються формування інформаційного суспільства, багато в чому змінюють характер політичної комунікації. Інтернет забезпечує неможливий раніше доступ до інформації й розширює можливості політичної активності. Без інформаційного супроводу функціонування сучасних демократичних інститутів може бути ускладнене, а забезпечення рівного доступу до мереж, навпаки, може сприяти закріпленню демократичних стандартів.

Традиційне розуміння демократії стає непридатним до суспільств, які існують і функціонують у світі глобальних постіндустріальних комунікацій на базі інформаційних технологій, які сьогодні стрімко розвиваються. Мова йде про появу такого феномена, як «електронна демократія», під якою розуміється відкритість державної влади, підвищення ефективності політичного керування й активне залучення громадян у прийняття політичних рішень на основі інформаційно-комунікативних технологій. У такий спосіб «електронна демократія» виступає як перспективна форма інтерактивної взаємодії населення й влади в політичних процесах сучасного світу. Також важливим є те, що процеси розвитку електронної демократії відбуваються практично в усіх країнах світу.

Проблемам розвитку демократичних засад функціонування державної влади у сучасній державі та її ціннісної характеристики присвячені роботи як вітчизняних, так і зарубіжних дослідників: С. С. Алексєєва, Г. В. Атаманчука, М. О. Баймуратова, Н. М. Оніщенко, Ю. М. Оборотова, П. М. Рабіновича, О. Ф. Скакун, О. В. Скрипнюка, В. Є. Чіркина, Ю. С. Шемшученко.

Незважаючи на наявність значної кількості праць щодо порушених питань, слід зауважити, що в юридичній науці недостатньо системно розуміється вплив інформаційно-комунікативних технологій на організацію і функціонування сучасної держави. Зазначене вказує на актуальність загальнотеоретичного дослідження процесів трансформації відносин між державою і суспільством та аналізу розвитку демократичних засад влади.

Мета статті – розкрити сутність електронної демократії та показати її роль у процесі трансформації взаємовідносин між державою та суспільством.

Постійний розвиток та ускладнення суспільних відносин є відображенням закономірностей існування людини. У різні періоди історичного розвитку суспільство мало специфічні форми організації, мало різну економічну, соціально-класову, політичну структуру. Але особливе місце в суспільній системі завжди займала влада. В суспільстві влада має надзвичайно важливе значення: вона надає суспільству керуваності, цілісності, організованості, консолідує суспільство і забезпечує порядок як необхідну умову його нормальної життєдіяльності.

Найпершим політичним інститутом, який виник у зв'язку із соціальною диференціацією суспільства і появою публічної влади, стала держава. Сучасна наука виходить з того, що суспільство і держава нетотожні, але в той же час їх не можна протиставляти. Суспільство виникло задовго до держави і тривалий час обходилося без неї. Об'єктивна потреба у виникненні держави з'явилася з ускладненням суспільної організації, загостренням у суспільстві протиріч через розбіжність інтересів соціальних груп. Отже, держава виникла як нова форма організації суспільства внаслідок ускладнення суспільних відносин лише на певній стадії його розвитку. Вона є продуктом розвитку суспільства [1, с. 46].

Поряд із цим, не викликає сумнівів, що основна взаємодія між сучасною державою і суспільством відбувається у правовій формі. Право є універсальним соціальним регулятором, воно не тільки встановлює межі можливої та

обов'язкової поведінки, але виконує значну інформаційну функцію.

На думку С. В. Бутузова, «цільова складова інформаційної функції права виражена у формуванні в суспільстві такої правової ідеології, яка відповідає правовому менталітету народу, що дозволяє ефективно здійснювати правове регулювання, ... вона забезпечує правове інформування суб'єктів права та формування соціально-корисної, позитивної спрямованості їх поведінки» [2, с. 12].

З цього приводу І. В. Антошина зазначає, що «інформаційна функція пов'язана з регулятивною та охоронною функціями права, оскільки регулювання та охорона завжди передбачають інформаційний вплив. Доведення правової інформації до адресата виступає передумовою для дії регулятивної та охоронної функції права» [3, с. 158].

У XXI столітті людство зрозуміло, що новітні інформаційно-комунікативні технології суттєво впливають на його життєдіяльність. Процеси глобалізації призвели до появи нових рис у культурному розвитку, який змінює не тільки виробниче, але й духовне життя людини. Нині активно формується новий етап суспільної еволюції – утвердження інформаційного суспільства [4, с. 104].

Американська дослідниця Ш. Вентуреллі, аналізуючи «інформаційну екосистему», відзначає, що «інформаційне суспільство» може стати найбагатшим джерелом творчої, диверсифікаційної комунікації збагачення й демократизації, яка будь-коли єднала людство. Воно може перетворитися на перший в історії справжній засіб масової інформації і комунікації, дозволяючи кожній людині за допомогою простих у використанні приладів поширювати одночасно свої ідеї у виготисячній аудиторії. Це джерело може стати засобом організації суспільного життя й активної участі у ньому всіх громадян [5].

Взаємовідносини між державою і суспільством у сучасний період мають бути заснованими, в тому числі, на широкому використанні технологічних можливостей і, насамперед, електронних ресурсів отримання та обігу інформації. Повинна бути здійснена певна інституційна трансформація систем публічного управління як у своїх внутрішніх зв'язках, так і з окремими індивідами. Функціональну спрямованість органів державної влади слід засновувати на ідеї служіння суспільству, активної співучасті та сприянні становленням інституцій громадянського суспільства та сучасної держави. При чому, такі зміни мають відбуватися не лише у ціннісній сфері, але й у сфері тих засобів, які використовуються державною владою для реалізації своїх завдань.

Важко погодитися із думкою В. С. Білоус, що «сучасні засоби взаємодії та обміну між владою і суспільством мають певною мірою антагоністичний характер, одна зі сторін (влада) традиційно розглядає іншу (суспільство) як джерело свого існування і в такий спосіб обмежує її власну можливість нормально існувати, функціонувати та розвиватися» [6, с. 171]. Зазначені автором засоби більш вірно було б назвати «традиційними», але не сучасними. Подібна модель взаємодії «відсторонює» державу від суспільства. Більш того, держава втрачає здатність впливу на динаміку самоорганізаційних процесів і з засобу соціального упорядкування перетворюється на арену боротьби за владу та захисту інтересів вузької соціальної групи.

Відтак, якщо державна влада є породженням і знаряддям єдиного свого джерела – народу, то вона має діяти в органічній єдності на благо народу, відповідати принципам саме народовладдя, а не як самостійна сила, яка протистоїть своєму джерелу.

Однією з характерних вимог сучасності є необхідність залучення громадян у прийняття політичних рішень на основі інформаційно-комунікативних технологій. Інформаційне суспільство зумовлює неминучу трансформацію політичних інститутів і державного управління в контексті зміни їх організації та втілення у життя функцій.

Як зазначає Л. О. Малишенко, електронна демократія існує у віртуальній формі й не завжди адекватна демократії, що функціонує в реальному світі. Для підвищення рівня участі громадян у політичному процесі як в електронному просторі, так і в реальному житті, пропонується використовувати такий інструмент електронної демократії, як електронний уряд, який перетворює традиційні способи й методи державного управління, надаючи громадянам і організаціям набір державних послуг за допомогою можливостей інформаційних технологій та Інтернету. Електронна демократія, за допомогою нових технологій є не лише ефективним інструментом, споживацькою службою чи засобом зв'язку із громадськістю – вона здатна створити оновлений публічний простір і більш відповідальний демократичний устрій. Але роль інформаційних технологій у демократичних процесах не носить однозначного характеру. Криза основних інститутів демократії у розвинених країнах підтверджується наступними ознаками: ростом недовіри до політиків і політичних інститутів, що пронизує всі соціальні верстви; скандалами, пов'язаними з корупцією високопоставлених державних службовців [7, с. 105].

Термін «електронна демократія» відноситься, насамперед, до технологічного аспекту в тому розумінні, що сучасна демократія змінилася або може змінитися за допомогою мережної взаємодії громадян, організацій та інститутів через електронну комунікаційну систему. Ці зміни в демократичному процесі в остаточному підсумку варто оцінювати за рядом параметрів; зокрема, вони повинні забезпечити прийняття більш ефективних політичних рішень і підвищити легітимність демократії в змісті прийняття й підтримки громадянами демократичного режиму.

В умовах сучасного інформаційного суспільства широкого застосування набуло використання засобів так званої «електронної демократії» (е-демократія). Електронна демократія характеризується широким використанням інформаційно-комунікаційних технологій (далі – ІКТ) для здійснення демократичних процедур та залучення громадян до процесу формування державної політики. Отже, перспективи розширення діапазону можливостей застосування та, відповідно, зростання доступності процедур прямої демократії шляхом використання ІКТ визначаються насамперед: необхідністю створення умов для системного залучення громадян до державного управління та вирішення всіх нагальних проблем; потребою у спрямуванні громадських ініціатив у площину конструктивної взаємодії із державою; вимогами забезпечення відкритості та прозорості в діяльності управлінського апарату. Крім того, усвідомлення власної причетності до державотворчих процесів, безумовно, сприятиме розвитку активної громадянської позиції як однієї з основних умов становлення дієздатного громадянського суспільства.

Світова та європейська практика залучення громадян до політичного процесу за допомогою ІКТ є досить багатоманітною. Серед найпростіших форм електронної демократії, яка поступово впроваджується у різних країнах світу, виокремимо організацію Інтернет-голосування на виборах та референдумах. Так, в Естонії електронне голосування застосовується з 2005 року на місцевих виборах, з 2007 року – на парламентських. Якщо у 2005 році у такий спосіб проголосувало лише 2% естонських виборців, то на парламентських виборах 2011 року цей показник сягнув 24% [8].

У Швейцарії впроваджується система електронного голосування «E-Voting» у рамках реалізації стратегічного проекту «Vote électronique». Перші пробні електронні голосування відбулися тут у 2003 році на комунальних виборах у кантоні Женева. У 2005 році аналогічні пілотні проекти було реалізовано у кантонах Невшатель і Цюрих. Сьогодні така система частково охоплює виборців у 13-ти з 26-ти кантонів. Планується, що на чергових парламентських виборах у 2015 році проголосувати в мережі Інтер-

нет зможе абсолютна більшість швейцарців, які перебуватимуть за кордонами своєї країни. На думку експертів, подальше поширення практики електронного голосування вимагатиме термінового впровадження владою програмного забезпечення другого покоління, що дозволить провести однозначну авторизацію/верифікацію виборця. Стратегічною перспективою швейцарської демократії визначено подальше відпрацювання Інтернет-технологій прямої участі громадян в управлінні державою [9].

Безумовною перевагою систем електронного голосування є полегшення доступу до процедури волевиявлення для осіб із обмеженими можливостями та загальна оперативність отримання його результатів. Водночас, дистанційне Інтернет-голосування з використанням прямого електронного реєстрування обумовлює проблеми з ідентифікацією виборців та необхідністю захисту таємниці голосування. Відтак, у багатьох розвинених країнах із високим ступенем проникнення Інтернет-технологій (Німеччина, Італія, Іспанія, Ірландія) реалізацію повномасштабних програм впровадження електронного голосування відкладено. Водночас, усе більшого поширення набувають практики звернення до громадськості не лише як до інстанції схвалення/несхвалення певних політичних рішень, а як до рівноправного партнера держави у виробленні державної політики. У країнах із найбільш масовою Інтернет-аудиторією приклади застосування такої кваліфікованої співучасті активних громадян були найбільш успішними:

– в Ісландії (користувачами Інтернет є 97,8% мешканців цієї країни; під час обговорення проекту Конституції у соціальних мережах на сайт Конституційної ради надійшло 3 600 коментарів та понад 300 офіційних пропозицій, після опрацювання та врахування яких проект Основного закону держави було представлено парламенту та громадськості);

– у Новій Зеландії (при перегляді у 2007 році закону про поліцію громадськості було представлено вікі-версію нового законопроекту, до якої кожен громадянин міг внести правки; у підсумку було отримано й враховано 234 пропозиції; на думку експертів, участь громадян стала одним з ключових аспектів у процесі підготовки закону);

– в Естонії (з 2000 року реалізовується проект «електронної держави»; 2001 року було започатковано ініціативу «Сьогодні я вирішую» (англ. «Today I Decide» (TID)); також реалізується проект, що передбачає функціонування веб-порталу, який дає змогу громадянам висловлювати пропозиції щодо удосконалення державного управління та законодавчої системи країни, обговорювати нові ініціативи у різних сферах суспільного життя);

– у Великій Британії (прем'єр-міністр Д. Камерон у 2010 році започаткував ініціативу «Велике суспільство» («Big Society»), покликану збільшити ступінь участі громадян та неурядових організацій у вирішенні соціальних проблем, залучивши якомога більше людей до ухвалення важливих суспільних рішень; з кінця 2010 року діє офіційний урядовий веб-сайт ініціативи, де всі охочі можуть залишати коментарі, посилання та відеоматеріали, пов'язані з ідеєю «Великого суспільства») [10].

Важливо відзначити, що 1 квітня 2012 року в країнах ЄС стартувала інноваційна програма «Європейська громадянська ініціатива». Метою даного нововведення є надання громадянам ЄС можливості безпосередньо брати участь в процесі прийняття рішень, що входять до компетенції органів управління ЄС шляхом розміщення пропозицій ініціативних громадських комітетів на спеціальному сайті Європейської комісії, де кожна з них має бути зареєстрована для наступного збору мільйону електронних підписів мешканців країн ЄС (не обов'язково тих, що є громадянами) та отримання можливості бути втіленою на законодавчому рівні. Розгляд перших ініціатив, що набрали необхідну кількість голосів європейців на свою підтримку, було заплановано на весну 2014 року. Європейська

комісія не зобов'язана створювати закон на основі кожної громадянської ініціативи, проте у разі відмови вона повинна представити точне та вичерпне обґрунтування свого негативного рішення [11].

Абсолютно справедливою є думка Д. Істона, який свого часу підкреслював, що для утвердження нових політичних відносин і нового режиму населення повинно поділяти і засвоїти цінності та норми нових соціально-політичних і економічних відносин [12, с. 73].

Створення нової системи державного управління передбачає підвищення якості надання управлінських послуг населенню, впровадження механізму відкритості і прозорості діяльності владних структур (передусім виконавчої гілки влади), підвищення довіри до владних інституцій, завдяки формуванню нового типу партнерських взаємовідносин політичних і адміністративно-управлінських структур з громадянським суспільством, що є передумовою налагодження зворотного взаємозв'язку з населенням, який дасть змогу адекватно оцінювати наслідки управлінських дій, результати впровадження політико-управлінських рішень, їх відповідність очікуванням, а також рівень підтримки.

Успіх адміністративного реформування безпосередньо залежить від рівня його підтримки з боку суспільства, якості зворотного зв'язку з населенням, рівня збіжності очікувань громадян від змін та їх реального втілення і наявних суспільних трансформацій. Своєчасним є також аналіз перспектив розвитку сучасної держави через налагодження ефективної взаємодії держави з громадськістю, суспільством, встановлення консенсусної системи управління, виходячи з ідеї «good government», яка концентрує увагу на дієвій комунікації влади і суспільства, розвиток нової форми державного управління за умови пріоритетності і більшої ваги реалізації цілей створення комфортного існування для громадян у суспільстві, задоволення їх соціальних потреб.

Важливим є й те, що новий формат взаємодії влади і суспільства в аспекті зміни традиційних форм управління державою розглядається як шлях у напрямі покращення організаційних зв'язків, що сприятиме зміцненню суспільства, державних інституцій і поступовому прогресивному розвитку. Саме дезорганізація в системі взаємоперетинання організаційних цілей і цілей окремих суб'єктів, що функціонально мають відношення до управління, є причиною серйозних організаційних проблем системи державного управління, що призводить до порушення таких зв'язків і навіть до розпаду системи. У цьому аспекті таке явище, як корупція може бути прикладом того, у якому напрямі можуть розриватися організаційні сис-

теми взаємодії, виходячи з того, що порушується баланс між механізмом прийняття рішень, їх реалізацією, відповідністю державним інтересам і стратегічним напрямом суспільно визначених цілей. Іншим негативним явищем, яке перешкоджає процесу соціального інноваційного розвитку, є діяльність тінювих, мафіозних, злочинних груп, що активно контактують із суб'єктами політичного й адміністративного управління, намагаючись досягти компромісів і домовленостей у реалізації власних цілей та інтересів. На державу як головний політичний інститут покладається завдання бути визначальним арбітром, комунікатором, регулятором, який об'єднує і розмежує функції між владними суб'єктами і громадськістю, визначає правила їх взаємодії у правовому полі, тим самим гарантує вільні умови розвитку суспільства й адекватного діалогу всіх політичних гравців, виходячи із завдань захисту національних інтересів, сталого розвитку, інтеграції соціуму – у цілому в напрямі зміцнення політичної стабільності держави [13].

Сучасні процеси трансформації відносин між державою і суспільством засновані на демократичному реформуванні та передбачають створення такої системи управління, яка була б спрямована на формування нового типу взаємовідносин на принципах партнерської взаємодії політико-адміністративних інституцій, бізнесу і громадянського суспільства, підвищення якості надання управлінських та адміністративних послуг населенню, їх доступності та відповідності вимогам та можливостям існуючих інформаційних технологій.

Сучасна держава повинна бути спроможна адекватно регулювати ці відносини, створювати ефективні політичні комунікації, підтримувати продуктивний діалог у напрямі пошуку спільних позицій між різноманітними структурами й інтересами. Вектор суспільного розвитку має формуватися і виходити з пріоритету національних державних інтересів, модератором визначення яких і повинна бути держава як стійкий політичний інститут з усіма його складовими, а не лише виходячи з пріоритету однієї чи кількох впливових інституцій. У цьому аспекті значною мірою актуалізуються питання щодо використання електронної демократії у процесі організації і функціонування сучасної держави. Трансформація системи організаційно-регулюючого впливу на суспільно-політичні процеси має відображати не тільки реальні потреби населення, але й відповідати рівню технічних та технологічних можливостей. У процесі такої взаємодії удосконалюється форма державного управління, яка стає найбільш прийнятною для суспільства саме завдяки формуванню оптимальної системи задоволення потреб соціуму.

ЛІТЕРАТУРА

1. Волинка К. Г. Теорія держави і права : Навчальний посібник / К. Г. Волинка. – К. : МАУП, 2003. – 240 с.
2. Бутузов С. В. Информационная функция права : автореф. дисс... на соискание уч. степени канд. юрид. наук по спец. : 12.00.01 «теория и история государства, история учений о праве и государстве» / С. В. Бутузов. – СПб, 2004. – 24 с.
3. Общетеоретическая юриспруденция : учебный курс : учебник / под. ред. Ю. Н. Оборотова. – О. : Фенікс, 2011. – 436 с.
4. Проскуріна О. Виклик комунікацій і відповідь культурного поля політики / О. Проскуріна // Політ. менеджмент. – 2005. – № 2. – С. 103–107.
5. Лайон Д. Інформаційне суспільство : проблеми та ілюзії / Д. Лайон [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.philsci.univ.kiev.ua/blio/loyon.html>.
6. Білоус В. С. Синергетика та самоорганізація в економічній діяльності : навч. посіб. / В. С. Білоус. – К. : КНЕУ, 2007. – 376 с.
7. Малишенко Л. О. Співвідношення електронної демократії та електронного уряду та визначення функцій даних інститутів / Л. О. Малишенко // Науковий вісник (Одеський державний економічний університет. Всеукраїнська асоціація молодих науковців). Науки : економіка, політологія, історія. – 2008. – № 20. – С. 103–113.
8. Электронная демократия : граждане и власть [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://imrussia.org/ru/society/330-e-democracy-citizens-and-the-state>
9. Прямая демократия Швейцарии в цифровую эпоху [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.swissinfo.ch/rus/detail/content.html?cid=36670692&link=cto>
10. Дородейко А. «Большое общество», маленькие власти / А. Дородейко [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.bbc.co.uk/russian/radio/radio_5etazh/2011/02/110220_5floor_big_society.shtml
11. Европейская гражданская инициатива [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://ru.euronews.com/2012/04/06/what-is-the-european-citizens-initiative>
12. Easton D. A Systems Analysis of Political Life / D. Easton. – New York : John Wiley, 1965. – 320 p.
13. Голубь В. В. Політична модернізація як напрям раціоналізації сучасних політичних систем / В. В. Голубь [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.academy.gov.ua/ej/ej14/txts/Golub.pdf>